

Pap Milán

A párttag élete

A személyes élet mint propagandaforrás a Pártélet 1956-os számaiban

1956. augusztus végén hazatért tizenkét éves emigrációjából Páger Antal színművész. Megérkezésekor mindössze egy szerény nyilatkozatot adott az újságíróknak, miközben a politikai vezetés hallgatott az ügyéről. A *Szabad Nép*, és még inkább a Dolgozó Ifjúság Szövetsége napilapja, a *Szabad Ifjúság* viszont meglehetősen patetikus hangon szólt egy olyan ismert személyről, akire még mindig a nyilas kollaboráció árnyéka vetült.¹ Az említett napilapok stílusát sokan nehezményezték, felróva, hogy Págernek ugyan meg lehet bocsátani, de egy áldozatnak járó széles körű szimpátia mégsem jár neki. Így volt ezzel Sebestyén Tivadar is, a Rádió és Villamossági Szolgálat kisipari szervezetének párttitkára, aki a *Pártélet*nek írt levelében nehezményezte a *Szabad Ifjúság* cikkét, amely szerinte „ünnepli” Páger Antal hazatértét.²

„Semmi szükség nincs olyan szerintem geil [sic!] és szirupos megállapításra, hogy »a magyar közönség szívesen hallgatja majd a hazátlanság purgatóriumát megjárt művészt«. Hát gondolkozzunk csak egy kicsit, kinek köszönhette vajon Páger és még néhányan hozzá hasonlóan a hazátlanságot? Azokban a nehéz időkben voltak más, ismert művészek is, akik nem adták oda magukat a német és magyar fasisztáknak, mert tovább láttak az orrhegyüknél és tudták azt valószínűleg, hogy a fasizmusnak egyszer el kell buknia. [...] Páger Antal hazatért, fogadjuk őt emberségesen, de ne igyekezzünk őt beállítani valamilyen nemzeti hősként.”

Sebestyén szerint vannak, akik kevesebb bűnt követtek el, mint Páger, de itthon maradtak és vállalták a büntetést. Felhívta a figyelmet arra is, hogy a Tanácsköztársaság bukása után az igaz hazafiak (értsd: az emigráns kommunisták) huszonöt évig nem térhettek haza, pedig őket is éppen úgy emésztette a honvágy. A levélíró végül igyekezett hozzátenni: „Azt hiszem ez a megállapításom egyáltalán nincs ellentétben a XX. kongresszus szellemével és növekvő demokratizmusunkkal.” A párttitkár véleménye világos, és egyezett is a *Pártélet* szerkesztőségének vélekedésével a sokakat foglalkoztató jelenségről. A szöveg sorról sorra megszerkesztett változatát *Miért elvtelenül?* címmel látták el, azzal a céllal, hogy

¹ Páger Antal nyilatkozata. *Szabad Nép* 1956. szeptember 2. 6; Veres Péter: Magyar színpadon szeretnék játszani. Rövid beszélgetés a hazatért Páger Antallal. *Szabad Ifjúság* 1956. szeptember 1. 1.

² MNL OL M-KS 276-100. 2. Sebestyén Tivadar levele a *Pártélet* szerkesztőségének, 1956. szeptember 3.

a pártfolyóirat következő számában publikálásra kerül. Sebestyén Tivadar levele végül nem jelent meg a *Pártélet* oldalain. A szerkesztőség a megjelentetés szándékától csupán csak azért állt el, mert ezt a *Szabad Nép* „határozott állásfoglalása”³ fényében már feleslegesnek tartotta.

A levélíró a párt konvenciói szerint járt el, levelében kifejezésre juttatott véleménye megfelelt a párt morális elveinek. Szavaiból mégis bizonytalanság érződik, ha figyelembe vesszük a Szovjetunió Kommunista Pártjának (SZKP) XX. kongresszusára való utalást és a „növekvő demokratizmus” emlegetését. Mert mi lehet a szerzői intenció egy, a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Központi Vezetősége (KV) által kiadott pártfolyóiratnak küldött, erkölcsi feddések és közösségi iránymutatást bőséggel tartalmazó levél esetében? A levelező párttitkár a közelmúlt eseményeivel és a párt irányelveivel kapcsolatban került dilemmába: lehetséges az, hogy a desztalinizálás és a párt „demokratizálása” azzal jár, hogy a korábbi nyilasszimpatizánsokat ünnepelve fogadja vissza a „népi demokrácia”? Milyenek legyenek egy sztálinizmus utáni kommunista párt erkölcsi irányelvei? És mit kezdjen ezzel egy párttag, akinek politikai identitása (és személyes integritása) egy évtizeden keresztül azon alapult, amit sztálinizmusnak neveztek? A pártnak természetesen ezekre a kérdésekre választ, válaszokat kellett adnia. Így a *Pártélet*nek írt, és a folyóirat oldalain szerkesztett formában megjelentetett olvasói levelek a helyi pártvezetők, propagandisták, pártmunkások számára a re-educációt jelentették, a párt számára pedig a sztálinizmus utáni rekonstrukció fontos lépései voltak.

A következő oldalakon az 1956 elejétől induló *Pártélet* szerkesztőségének írt leveleket és e szerkesztőség levelekkel kapcsolatos munkáját vizsgálom abból a szempontból, hogy hogyan kívánták a személyes kérdéseket, a kifejezésre kerülő egzisztenciális és politikai identitásproblémákat pártpropagandává formálni. Mindezt egy olyan időszakban, amikor a kommunista párt(ok) jövője egyrészt bizonytalan volt, másrészt a demokratizálás perspektívájával kecsegtetett. Éppen a desztalinizáció imént említett folyamatai számára jelentettek mindennapi referenciapontot a párttagok problémái, amelyek az identikus reprezentációtól az egzisztenciális szorongás kifejezéséig terjedtek, ugyanakkor ritkán lépték át az ideológia által, ha mégoly bizonytalan formában is megjelenített határokat. A kommunista párttagok élete jó „nyersanyag” bizonyult a propaganda számára, immár a Sztálin utáni igazság keresésének pártos szándékával a háttérben.

³ N. N. 1956a: Másfélmillió magyar. *Szabad Nép* 1956. szeptember 7. 2. A cikk a Páger-ügy kapcsán elítélte a színész hazatértét követő ünneplést és igazat adott az eset kapcsán tiltakozásukat kifejező levélíróknak is. „Nem az a feladat, hogy elvtelenül dicsőítsük a hazatérőket, hanem az, hogy hathatós, gyakorlati intézkedésekkel minden módon elősegítsük régi hibáik jóvátételét, részvételüket nagy alkotómunkánkban” – vonta le végül a konzekvenciákat a szerző.

LEVELET ÍRNI A „PÁRT”-NAK

A bizonytalanság, amely a *Pártélet* levelezőinek szövegeiből tükröződik, nem volt alaptalan az 1956 októberét megelőző hónapokban, hiszen az egész kommunista világot paradox érzések hatották át. Egyrésről Sztálin halála és a terroruralom vége egzisztenciális értelemben is a változás kezdetét jelenthette a párttagok számára, a párt pedig egy új jövőbe vetett hit képviselője lett. Másrésről ez a jövő az ötvenes évek közepén kiszámíthatatlannak, olykor veszélyesnek tűnt.⁴ A szovjet mintájú kommunista pártok számára a legkomolyabban felvetődő kérdés az volt, hogy az évtizedek alatt megcsontosodott sztálinista értékek alapján állva hogyan lehetséges a kommunista pártok demokratikus(abb) rekonstrukciója. A helyzet feloldását az egyéni vélemények és az egyéni kezdeményezés ösztönzése, illetve a szélsőségesen centralizált pártélet korlátozott lazítása jelentette. Az ösztönzés és a kontrollált lazítás módja azonban kérdésként vetődött fel, és sokszor okozott bizonytalanságot a propagandamunkában.

A gyakorlatban a személyi kultusz bírálata és a sztálini terror áldozatainak rehabilitálása jelentette a legkomolyabb feladatot. A Szovjetunióban, ahogy Magyarországon is, a desztalinizáció folyamata több ponton vett fordulatot, és valójában nem konszolidálódott még Hruscsov vezetése alatt sem. A különböző desztalinizációs hullámokra adott, a párttagság köréből származó reakciókat a belsőleg megosztott politikai vezetés tagjai az egymással vívott hatalmi harcokban használták fel. Ez egyaránt jellemző volt a Szovjetunióra, és az ottani fordulatokat követő Magyarországra is. A személyi kultusszal szembemenő új ideológia, a desztalinizálás folyamata elsősorban a párt feladata lett, így a párttagság rosszallását vagy a pártból való menekülését kiváltó hibák végzetesnek is bizonyulhattak. Tehát az egymással szembenálló vezető politikusok szeme előtt nemcsak a pusztá hatalomszerzés, de a kommunista pártok egyben tartása is racionális célként lebegett.⁵

A kommunista párt újra a kommunista politika fókuszába került.⁶ Revízió alá vették a párt szocialista fejlődésben játszott szerepéről szóló narratívákat és a párt múltjának elbeszéléseit is.⁷ Ez a folyamat egyúttal a párt normáinak rekonstrukciójával járt, a párttagok és a párton kívüli társadalom viszonylatában is.⁸ A párt új, központi szerepét mutatta a pártszervezést és pártpropagandát

⁴ A Sztálin halála utáni, szovjet blokk-beli felkelések politikai stratégiájának újraértékelésére sarkallták a szovjet vezetést, erről lásd Hornsby 2013.

⁵ A szovjet hatalmi harcokról lásd például: Taubman 2005: 236–325; Fitzpatrick 2015: 224–268. A magyar politikai fordulatokról lásd például: Rainer 1999: 9–237.

⁶ A párt központi szerepéről a desztalinizációban lásd Kolár 2016. Ezzel szemben Yoram Gorlizki a párt újbóli középpontba kerülését a sztálini idők végére teszi: Gorlizki 1995.

⁷ A párt új perspektíváit társadalomtörténeti alapon elemzi Hooper 2008. A kommunista párt-történet rekonstrukciójáról a Sztálint követő évtizedekben lásd Kolár 2012.

⁸ A pártfegyelméről és annak Sztálin halála utáni változásairól a Szovjetunióban: Cohn 2018. Az MDP pártfegyelmi eljárásairól: Koltai 2019. A szovjet társadalom értékeinek poszt-sztálini változásairól: Shlapentokh 1989; Field 2007.

egyesítő új folyóirat, a *Pártélet* létrehozása, természetesen szovjet minták alapján, két korábbi folyóirat összevonásával. A *Pártépítés* és a *Propagandista* egyesítésének tervét⁹ 1955 második felében dolgozták ki az MDP Agitációs és Propaganda Osztálya (APO), a Párt- és Tömegszervezetek Osztálya (PTO) illetékesei, valamint a *Pártépítés* szerkesztősége közös javaslatként. Az APO és a PTO részéről Komócsin Zoltán¹⁰ és Köböl József,¹¹ a *Pártépítéstől* pedig Kálmán Endre főszerkesztő ellenjegyezte a dokumentumot. Kálmán Endre személye a párt(szervezés) hivatalos lapjának vezetőjeként korántsem mellékes, annál is inkább, mert 1956 elejétől a forradalom kitöréséig ő volt a *Pártélet* főszerkesztője is.¹²

A pártlapok összevonásáról szóló javaslat szerint a megelőző években a *Pártépítés* főként gyakorlati-szervezeti kérdésekkel foglalkozott, míg az elvi-ideológiai témákra kevés hangsúlyt fektetett. A csatolt kimutatás szerint a folyóirat 116 ezres példányszámban jelent meg. Ugyanakkor a *Propagandista* című lap, amelynek kinyomtatott példányszáma mindössze 15 ezer volt, elsősorban olyan ideológiai kérdésekkel foglalkozott, amelyeket hasznosítani véltek a propagandamunkában. A folyóiratok összevonásának célja e két jelleg egyesítése volt, profilját pedig a következőképpen határozta meg a tervezet:

„Az új folyóirat címe »Pártélet« legyen. Fő feladatául azt tekintse, hogy rendszeresen magyarázza a párt és kormány politikáját, adjon választ a pártmunkások körében felmerülő elvi és gyakorlati kérdésekre, küzdjön a helytelen nézetek ellen, dolgozza ki a pártépítés időszerű kérdéseit, ismertesse a pártszervezési és az agitációs és propagandamunka tapasztalatait, és bírálja az egyes pártszervezetek munkájának fogyatékosságait. A Pártéletnek be kell töltenie mind a Pártépítés, mind a Propagandista eddigi hivatását. A Pártélet elsősorban a pártbizottságok tagjainak és munkatársainak szóljon. A terjesztésnél biztosítani kell, hogy a lap eljusson ezekhez az elvtársakhoz.”¹³

A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a *Pártélet* egyaránt közöljön tanulmányokat a marxizmus–leninizmus elvi kérdéseiről, aktuális pártfeladatokról és

⁹ MNL OL M-KS 276-100. 1. Javaslat a *Pártépítés* és a *Propagandista* című folyóiratok egységesítésére; uo. 276-54. 385. 58–61. Javaslat a Titkársághoz a *Pártépítés* és a *Propagandista* című folyóiratok egységesítésére, 1955. október 25.

¹⁰ Komócsin Zoltán 1954 elejétől vezette az Agitációs és Propaganda Osztályt. 1955 utolsó hónapjában azonban leváltották az osztály éléről, kevéssel ezután Hajdú-Bihar megyei első titkárként dolgozott tovább.

¹¹ A korábban szakszervezeti tisztségeket ellátó Köböl József 1954 decemberében került a Párt- és Tömegszervezetek Osztálya élére. E pozícióját az 1956. októberi forradalomig tartotta meg.

¹² Kálmán újságíróként a *Délmagyarország* folyóiratánál kezdte pályafutását a II. világháború után, majd az MKP, illetve az MDP KV tömegszervezeti és sajtó osztályain dolgozott, rövid ideig pedig a *Szabad Nép* munkatársa volt. 1950-től volt a *Pártépítés* szerkesztője, a felelős szerkesztő Farkas Mihály mellett. Kálmán Endre az 1956-os forradalom után a Párttörténeti Intézet főigazgatójának pozícióját töltötte be 1960-ig, majd több mint egy évtizedig a *Társadalmi Szemle* főszerkesztő-helyettese volt. 1971-ben vonult nyugdíjba, 1989-ben hunyt el.

¹³ MNL OL M-KS 276-54. 385. 58. Javaslat a Titkársághoz a *Pártépítés* és a *Propagandista* című folyóiratok egységesítésére, 1955. október 25.

a testvérpártok, főként az SZKP folyóiratainak pártépítési kérdéseket taglaló írásairól szóló cikkeket, nyújtson elvi és gyakorlati segítséget a propagandamunkához, jelentessen meg ismertetések az újonnan kiadott ideológiai és pártvonatkozású könyvekről, illetve szemléket a megyei és üzemi lapokról. Ezek mellett a folyóiratot a pártépítés fórumának is szánták abból a szempontból, hogy tudósításokat és vitacikkeket jelentessen meg, valamint válaszoljon az olvasói levelekre, amelyek többnyire a párttagok gyakorlati kérdéseit tartalmazták. Ezek a tervek később kiegészültek más jellegű, az országos pártmunkáról tájékoztató írásokkal is. Erről tanúskodik Kálmán Endre főszerkesztői levele a megyei lapok szerkesztőinek, amelyben arról tájékoztattott, hogy a szerkesztőség új rovat indítását vette tervbe „A pártélet krónikája” vagy „A pártélet hírei” címmel. Utóbbihoz kért írásokat minden hónap végéig, 1-2 flekkes terjedelemben a helyi pártéletről, jó tapasztalatokról vagy hibákról.¹⁴ Ehhez a munkához csatolták az SZKP pártépítési lapjának, a *Partyjijnaja Zsizny*-nek néhány magyarra fordított cikkét is.

A *Pártélet* a kezdeti elképzelések szerint 70-80 ezer példányban jelent volna meg 1956 januárjától, mintegy 80-90 oldal terjedelemben. Terjesztéséért a Propagandaanyag-terjesztő Vállalat és a pártszervek voltak felelősek, amelyeknek törekedniük kellett arra, hogy „a pártszervezetek ne szabadon árusítsák a *Pártéletet*, hanem a lapot minden hónapban ugyanazok az elvtársak kapják meg, lehetőleg, mint előfizetők”. A Központi Vezetőség 1955. november 21-én tárgyalta a lap-egyesítésről szóló beadványt, amelynek előterjesztője Kőböl József, a PTO vezetője volt. Az 1955. december 17-én kelt KV-határozat változatlan formában fogadta el az előterjesztést az új folyóirat megindításáról.¹⁵

Az MDP 1956 kora tavaszán indította el azt a párton belüli agitációs és propagandakampányt, amely a XX. kongresszus nagyobb témáit volt hivatott ismertetni országszerte. E kampányban, az MDP KV által kibocsátott tájékoztató szerint, a békés egymás mellett élés és a Szovjetunió gazdasági kérdései mellett a propagandának a „pártélet lenini normái, a kollektív vezetés biztosítása, a személyi kultusz elleni harc” ismertetése is a feladata volt.¹⁶ Utóbbi csak lassan jelent meg a *Pártélet*ben, különösen, ami a személyi kultusz, a „pártdemokrácia” és a „bürokratizmus” témáit illette. Ezek a kérdések 1956 késő tavaszától már meghatározók voltak a folyóiratban, a nyár közepétől pedig igazodtak az új, Gerő Ernő vezette pártvezetés programjához.¹⁷ Azt az elvet, hogy a *Pártélet* az MDP pártépítési folyóirataként igazodott a párt éppen aktuális irányvonalához, a lapnak érvényesítenie kellett a levelezőkkel való kommunikációjában és az olvasói levelek szelekciója, közzététele során is. A folyóiratnak küldött, párttagokról,

¹⁴ MNL OL M-KS 276-100. 1. Kálmán Endre főszerkesztői levele a megyei lapok szerkesztőinek, 1956. május 3.

¹⁵ MNL OL M-KS 276-54. 385. 64–67. Határozat a *Pártépítés* és a *Propaganda* [sic!] című folyóiratok egyesítéséről.

¹⁶ MNL OL M-KS 276-53. 275. 59–61. Tájékoztató a SZKP XX. kongresszusa anyagának feldolgozására a pártagitációban és propagandában, 1956. március 16.

¹⁷ Izsák (főszerk.) 1998b.

pártszervezetekről szóló levelek kivételes információforrást jelentettek a pártfolyóirat, és ezáltal a párt számára is.¹⁸ A *Pártélet* iratai között az 1956-os év levelezése szinte hiánytalanul fennmaradt. Ez mintegy hatvan-hetven levelezést jelent, beleértve az olvasói leveleket, a szerkesztőségi válaszokat és a szerkesztőség egyes ügyekben más párt-, illetve állami szervekkel való levélváltását. A szerkesztőség a levelek felére reagált a folyóirat oldalain hosszabb-rövidebb terjedelemben.¹⁹

Az információátadásnak háromféle mechanizmusa működött, amelyek során a pártfolyóirat különböző válaszokat adva fejthette ki propagandatevékenységét. Először is, a levelek jelentős hányadában a levélíró maga vetett fel egy, a saját pártszervezetét vagy munkahelyét érintő, többnyire gyakorlati problémát. Ezek szinte kivétel nélkül a párt morális szabályaira vagy helyes eljárásrendjére vonatkoztak, és az ilyen leveleket a *Pártélet* szerkesztősége soha nem hagyta megválaszolatlanul, ám arról, hogy a folyóirat oldalain is megjelentesse-e őket, már a bennük szereplő kérdés fontossága alapján döntött.

Másodszor említhetjük azokat a leveleket, amelyek egy, a folyóirat oldalain megjelent írásra reagáltak úgy, hogy a levélíró élettörténetére és -körülményeire fordították le egy-egy cikk üzenetét. Az ilyen levelek megírásához jelentős mértékben hozzájárult Máté Györgynek a márciusi számban megjelent, *Sértődött elvtársak* című írása.²⁰ Az ötoldalas riport az előző évek során felhalmozódott sértettségek fajtáit és formáit elemezte, személyes példákkal szemléltetve a jelenséget. Az ok nélkül és az okkal sértődöttek kategorizálása, az alapszervezetek és a felsőbb pártszervek szerepének boncolgatása, a párttagok viselkedési modelljeinek és mintáinak górcső alá vétele olyan mértékű reakciót váltott ki, hogy a cikk által indított vitát a szerkesztőség csak szeptemberben tudta lezárni. Az ilyen levelek propagandaértéke elsősorban az információszerzésben rejlett, tehát abban, hogy a párttagok saját maguk kezdtek el beszélni a párton belüli problémáikról.

Végül pedig azokat a leveleket érdemes megemlíteni, amelyekben a levélíró saját egzisztenciális problémáit tárta fel, megoldást várva a szerkesztőségtől. Talán meglepő lehet, de a szerkesztőség nemcsak válaszolt ezekre a levelekre, hanem a probléma megoldása érdekében levelezésbe kezdett a területi és munkahelyi pártszervezetekkel is, és erről a levélírót is folyamatosan tájékoztatta. Ebben az esetben a *Pártélet*, és főként Kálmán Endre főszerkesztő a párt központi

¹⁸ Erről lásd például: Schattenberg 2006.

¹⁹ A levelezés beleillett a korszakban már hivatalos keretek között kezelt munkáslevelezés hagyományába. A *Pártélet* esetében azonban a levélírók legtöbbször párttag minőségben, a helyi pártszervezetek funkcionáriusaként léptek érintkezésbe a folyóirat szerkesztőivel. A levélírás fontosságára a kommunista rendszerben legkorábban Sheila Fitzpatrick hívta fel a figyelmet, lásd például: Fitzpatrick 1996a, 1996b. A történész a sztálini mindennapi életről szóló kötetében (Fitzpatrick 2000) is hasznosította e forráscsoportot. Miriam Dobson tézisént a Sztálin halála utáni amnesziáról, a Gulágról visszatérők okozta morális pánikról a szovjet hivataloknak írt levelekre, beadványokra alapozta (Dobson 2009a). A levelezés történeti forrásként való hasznosításáról: Dobson 2009b. A nyílt vagy magánjellegű levelek, feljelentések, beadványok a magyar társadalomtörténet-írásnak is fontos forrásaivá váltak. A teljesség igénye nélkül: Horváth 2004, 2012; Farkas 2016; Majtényi 2016; Grexa 2023.

²⁰ Máté György 1956: *Sértődött elvtársak. Pártélet* (1.) 3. 33–37.

szerveként járt el, amikor információt vagy intézkedést kért a levélírók ügyében. A lappal megosztott problémák nagy részét a lakhatási gondok jelentették: a lakásínséget azonban a szerkesztőségi intézkedés csak korlátozott számban tudta orvosolni. Nagyobb sikert ért el a szerkesztőségi közbenjárás a munkahelyi ügyekben, esetlegesen új munkakörbe helyezésekben. Az ilyen intézkedések propagandaértéke éppen a párt társadalmi rezponzivitásának kifejezésében rejlett: a *Pártélet* intézkedése során maga a párt cselekszik, meghallgatja tagjait, eljár az érdekükben, védi őket, és ha kell, atyai módon meg is feddi az elvtársakat a gyengeségeikért.

Ez, a levélírók és a szerkesztőség között létrejött diskurzus, bevonva olykor a párt más szervezeteit, a kommunista párt nyelvjátékának szabályai szerint zajlott. Stephen Kotkin fogalmával, a *Pártélet*nek írt levelekben a „speaking Bolshevik” esete elevenedett meg: a fogalmak és reprezentációk megfeleltek a párt narratíváinak, a levélírók ezeken keresztül szemlélték saját életüket és tevékenységüket.²¹ Ez jól látszik azokban a rövid életrajzokban, amelyeket a levélírók mondanójuk hitelességének alátámasztásaként osztottak meg. A párt története és a személyes élettörténet fonódott egybe ezekben a leírásokban, minden esetben bizonyítva a személyes elköteleződést a párt politikája felé.²²

Az így értelmezett kommunista nyelvezet teremtette meg a személyes indítatású, de egyúttal közösségi célú levelek megírását és a párt életét befolyásolni kívánó propagandát. A következőkben a levelezést mégsem e nyelvezet szabályai, és csak részben a nyelvjáték betartásának kritériumai felől mutatom be, inkább a levélírói és a propagandista intenció kapcsolódásaira helyezném a hangsúlyt. Előzetesen három ilyen intencionális kategóriát állítottam fel. A levelek megírásának és propagandává formálásának célja egyaránt lehetett a kommunista identitás megerősítése és annak reprezentációja, a párttagság kognitív és morális integritásának helyreállítása, illetve a desztalinizációs folyamatokban elementáris erővel felbukkanó igazságvágy kereteinek kijelölése.²³ Ezek az intenciók a levelek többségében kevert formában jelennek meg.

EMINENSEK, TANÁCSZTALANOK, PROPAGANDISTÁK

A Páger Antal ügyében idézett levél jól példázza a *Pártélet*tal levelezők többségének azt a vágyát, hogy a párt eminens és gyakorlati-ideológiai kompetenciával felvértezett tagja legyen. Az ilyen levélíró megerősítésre vár egy felsőbb forrástól, esetünkben éppen a pártszervezés központi folyóiratának a szerkesztőségétől. A beérkező üzenetek vagy kérdések többsége a mindennapi pártmunka kontextusában közelített a tárgyahoz; megoldandó és azonnali problémákat vetett fel. Ez igencsak megfelelt a *Pártélet* propagandacéljainak, így a levelek egy részét,

²¹ Kotkin 1995: 198–237.

²² Hellbeck 2006.

²³ Jones 2006; Dobson 2009a.

szerkesztett formában a folyóirat oldalain is közölték. A tét a párttagság ideológiai integrációja volt, ezért a szerkesztőség igyekezett minden kérdésre válaszsal is szolgálni.

Így történt ez az olyan esetekben is, amelyekben a fontoskodó levélíró kisebb hibákra vagy általános „rossz társadalmi gyakorlatokra hívta” fel a figyelmet. Árvay József kézirásos levelében például egy olyan hibára mutatott rá, ami F. V. Konsztantyinov *A történelmi materializmus* című könyvének fordításában jelent meg a kisárutermelésről: „A kisárutermelés a kapitalizmus legmélyebb gazdasági gyökere – a kisárutermelés, miként azt Lenin megállapította a *szocializmusból a kapitalizmusba* vezető átmenet időszakában is állandóan napról-napra óráról-órára szüli a kapitalizmust.” Ráadásul ezt a téves fordítást vette át Búza Márton a *Propagandistában* írt *Az osztályharc éleződése a szocializmus időszakában* című cikkében is. Árvay, a Magyar Optikai Művek dolgozója éppen háromhónapos pártiskolán sajátította el a marxizmus–leninizmus alapjait, és ezen a biztos alapon állva fedtte meg a hibákat elkövetőket.²⁴

Tarnai Ottóné, az Észak-Baranyai Népbolt dolgozója februári levelében a párttagok irodalmi és zenei műveltségének hiányát ostromozta, és kritikájából jutott a párt propagandistáinak is. Hivatkozva Máté György *Gondolatok a művelődésről* című februári cikkére, arra kérte a szerkesztőséget, hogy tartsák továbbra is napirenden a párttagok művelődésének kérdését.²⁵ Az angyalföldi Szabó Béla augusztusi kézirásos levelében a kérdést már a források elosztásával kapcsolatban tette fel, amikor a sportra költött forintokat sokallta a kultúra szűkös támogatásával szemben. A *Pártélet* szerkesztősége az olimpia évében mégis a látványsport védelmére kelt, mivel az beletartozik a „nemzet életfunkcióiba”, és nem lehet pusztán „ökonómikus” szempontból megítélni.²⁶

Az egri Rusznák Mihály pedig október 13-án kelt levelében a nyelvi magyartalanságok felett kesergett, de leginkább az bosszantotta, hogy amikor a párttaggyűlésen a vezetői beszámoló felolvasásakor kijavítja az elvtársait, azok vagy közönyösen veszik ezt tudomásul, vagy gúnyosan visszavágnak. A levélíró legutóbbi konfliktusát említette, amikor is két elvtársát intette meg felszólalása végén, mert „egy belügyi tisztnek és kommunistának illik tudni, hogy hogyan kell a két Nyugati [sic!] politikus nevét magyarosan kiejteni, hiszen az elvtársak hallgatnak rádiót és hallhatják, megtanulhatják”. (A két említett politikus Dwight D. Eisenhower és Konrad Adenauer volt.) Rusznák az ehhez hasonló összezördüléseit taglaló levele végén a szerkesztőség döntését kérte: igaza van-e rendíthetetlen nyelvi pedantériájában.²⁷ Levelére a tíz nap múlva kitört forradalom miatt választ már nem kaphatott.

²⁴ MNL OL M-KS 276-100. 1. Árvay József levele a *Pártélet* szerkesztőségének, dátum nélkül. (Kiemelés az eredetiben – P. M.)

²⁵ MNL OL M-KS 276-100. 1. Tarnai Ottóné levele a *Pártélet* szerkesztőségének, 1956. február 22.

²⁶ MNL OL M-KS 276-100. 2. Szabó Béla levele a *Pártélet* szerkesztőségének, 1956. február 20.

²⁷ MNL OL M-KS 276-100. 2. Rusznák Mihály levele a *Pártélet* szerkesztőségének, 1956. október 13.

Kétségtelen, hogy a levelek stílusa és tartalma a félműveltség hatását kelti, ugyanakkor esetükben nem szabad elfelejteni, hogy e korlátozott műveltség elsajátítására a párttagoknak csak rövid idő, néhány év állt a rendelkezésére. A műveltség- és kultúráképük teljes mértékben a kommunista párt normáiból eredt, és a kommunista beszédmódban a kultúra és műveltség piedesztálra emelése az uralkodó osztály, tehát a munkásosztály, és kiváltképp a párt (tagjainak) feladata volt. Az említett levelek íróinak észrevételeiben és követeléseiben ez a párt által irányított társadalmi igény vált személyessé, az egyes levélírók a kommunista párt kultúrpolitikáját tekintették a magukénak. Az új kultúra pedig az új rítusok meghonosítását igényelte, és az ezekkel kapcsolatos bizonytalanságokra többen szintén a *Pártélet* szerkesztőségétől vártak választ.

Udvardy Mihály, XVIII. kerületi párttag 1956 márciusában rövid, kézírásos levelében a kommunista rítusok pontosítására kérte a szerkesztőség tagjait.

„Azzal a kérdéssel fordulok az elvtársakhoz [sic!], hogy válaszoljanak feltett kérdésemre; – mivel indokolható egy kerek asztal mellett elférő pártszervezet taggyűlésén a titkárnak állva tartani a beszámolót illetve a tagságnak állva hozzászólniuk? Úgy-szintén kérem az »internacionálé« éneklése létszámnormáihoz is véleményüket és indoklásukat.”²⁸

A szerkesztőség kimerítő választ küldött Udvardy kérdésére, miszerint nem tartják szükségesnek egy kis pártszervezetben, hogy a tagok felállva mondják el beszédeiket, hiszen kis taglétszám mellett ezek inkább baráti beszélgetésnek tekinthetők. Az Internacionálé éneklését pedig semmiképpen nem kötnék „létszámnormához”, hiszen az „Internacionálé éneklése nem kötelező szertartás, hanem bizonyos érzelmek kifejezése”.²⁹ A levél által feltett kérdés és a válasz a *Pártélet* oldalain is megjelent.³⁰ Rákóczi József kérdése kapcsán ugyancsak úgy ítélte meg a szerkesztőség, hogy a válaszában jelentős nevelő hatása és propagandaértéke lehet. A debreceni Rákóczi augusztusi levelében a régi és az új köszönési formák elterjedésével foglalkozott. Pontosabban a levélírónak a „keztcsokolom” formulával akadt problémája, amely a városi életben még ekkor is elterjedt köszönési forma volt:

„Úgy vélem, hogy a múltban, ebben a köszönésben (ép[p]en úgy, mint a férfiak között alkalmazott »alázatos szolgálja«) volt némi alázatosság is, a köszönést alkalmazó társadalmi réteg (osztály) tagja részéről a köszöntött társadalmi réteg (osztály) tagja felé. Ma azonban, amikor az említett körülmények eltűntek életünkéből, amikor a nő is egyenlő tagja társadalmunknak, amikor az osztályonkívüli társadalom felépítése

²⁸ MNL OL M-KS 276-100. 1. Udvardy Mihály levele a *Pártélet* szerkesztőségének, 1956. március 30.

²⁹ MNL OL M-KS 276-100. 1. A *Pártélet* szerkesztőségének levele Udvardy Mihálynak, 1956. április 18.

³⁰ N. N. 1956b: Az Internacionálé énekléséről. *Pártélet* (1.) 5. 95–96.

a célunk, szeretném – és úgy gondolom más elvtársunk is szeretnék [sic!] – tudni, hogy a szocialista társadalomban is alkalmazható-e ez a köszönés?”³¹

A *Pártélet* szeptemberi számában érkezett az egyoldalas válasz, ami megengedő volt a mindennapi köszönés kapcsán, tekintve, hogy a pártnak nem volt hivatalos álláspontja a kérdésben. A kiüresített köszönési formákat azonban a szerkesztők kerülendőnek tekintették, de nem tartották olyan kérdésnek, amely adminisztratív szabályozást igényelne. A bővebb indoklást azért idézem hosszabban, mert pontosan tükrözi a sztálinizmus utáni évek átmenetinek bizonyuló, lazító politikáját.

„Egyre gyakrabban találkozunk azzal, hogy a szokásos köszöntések is az emberek egyenrangú, kölcsönös tiszteletet és önérzetet kifejező kapcsolatait tükrözik. A hagyományos »jó napot«, »jó reggelt« köszöntés egyszerű józansága valóban méltóbb a hasonlókorú férfiak és nők egyenjogúságon alapuló kapcsolatához, mint a cicomás »kezetcsókolom«. De miért ne köszönne valaki az édesanyjának, vagy idős asszony ismerősének »kezetcsókolom«-ot, ha megszokta, hogy tiszteletét ezzel is kifejezze? S ha már a köszöntések módjáról van szó, hadd mondjunk el még valamit. Azt is jelzi a tapasztalat, hogy a hivatalos pártköszöntés, a »szabadság«, kevésbé használatos a pártéletben, mint néhány évvel ezelőtt. Sokan vannak, akik – pártrendezvényeken kívül – szívesebben köszönnek »jó napot«-tal vagy »szervusz«-szal, mert a »szabadság«-ot merevnek, formálisnak érzik. *Efféle szokásait alakítsa ki-ki saját ízlésének megfelelően.*”³²

Ahogy az új rítusok elterjesztéséhez a kommunista pártnak időre volt szüksége, úgy a régi népszokások felszámolása sem ment gyorsan. A legnagyobb küzdelmet a párt a vallásossággal vívta, a helyi pártszervezetek szintjén is. Levelében Székely Zoltán miskolci lakos két kérdést tett fel a vallási rítusok elfogadása kapcsán. A propagandista tanfolyamon részt vevő Székely egyfelől kíváncsi volt a szerkesztőség útmutatására, hogy párttag részt vehet-e egyházi temetésen vagy esküvőn, másfelől érdeklődött, hogy szintén párttag részt vehet-e egyházi szertartású temetésen abban az esetben, ha anyósa vagy apósa a végtisztesség ezen formáját választotta még életében. Azért is volt égető e kérdés, mert, ahogy a levélíró megjegyezte, Miskolcon a temetések elenyésző részét tartották egyházi szertartás nélkül.³³ A választ a szerkesztőség a *Pártélet* áprilisi számában közölte: közeli hozzátartozók esetében a pártszerűség nem kívánhatja meg a távolmaradást, távoli rokonok esetében azonban más útja is lehetséges a gyász kifejezésének. Egyházi szertartású esküvő esetén a párttag igyekezzen hatni az ifjú párra, hogy boldogságuk „nem a templomban

³¹ MNL OL M-KS 276-100. 2. Rákóczi József levele a *Pártélet* szerkesztőségének, 1956. augusztus 18.

³² N. N. 1956c: Köszönjön-e kommunista „kezetcsókolom”-mal? *Pártélet* (1.) 9. 102 (kiemelés az eredetiben).

³³ MNL OL M-KS 276-100. 1. Székely Zoltán levele a *Pártélet* szerkesztőségének, 1956. március 10.

kötött frigytól, »isten áldásától« függ”. Ha pedig politikai okokból vesz részt párttag e szertartások valamelyikén, akkor fejezze ki, hogy „nem az egyházi szertartások kedvéért ment el”, kerülje a keresztvetést és a hajlongást.³⁴ Nem ilyen megengedő a válasz a kiskunhalasi Gál Mihály kérdésére, aki az iránt érdeklődött, hogy a helyi taggyűlésen meg kell-e tűrniük olyan tag(jelölt) viselkedését, aki vallásos nézeteit hirdeti.³⁵ A szerkesztőség határozott nemmel válaszolt, főleg, hogy a levélben említett esetben az 1952 óta tagjelölt nő világnézete semmit sem közeledett a párt ideológiájához. Ám más esetekben türelemre intett a szerkesztőség, hiszen még voltak szép számmal, főleg falun olyan párttagok, akiknek nem ment könnyen vallásos nézeteik levetkőzése. Esetükben a türelmes hozzáállás és a pártszervezet szelíd útmutatása volt a kívánatos eljárás.³⁶

Kétségek azonban nemcsak a konkurens világnézettel, hanem a szocialista fejlődés kérdéseivel kapcsolatban is megfogalmazódtak. Dr. Szinetár Ernő főorvos, a rózsadombi József Attila Kórház vezetője fejleces levelében az iránt érdeklődött áprilisban, hogy az év végi jutalmak meghatározása során ugyanúgy számítsák-e ki egy orvos jutalmát, mint egy takarítóét, vagy ez esetben is arányosítani kell az elvégzett munka felelőssége és szakértelme szerint.³⁷ A szerkesztőség, talán a főorvos megkönnyebbülésére is, lehűtötte az egalitárius kedélyeket, amikor válaszában az arányosított jutalomosztás mellett érvelt.³⁸

Kaszás Tamásnak, az Országos Vízügyi Főigazgatóság munkatársának levelére azonban már nem tudott mindenre kiterjedő választ adni, mivel elutasította azt a sztálini tételt, amely szerint „amilyen mértékben előrehalad a szocializmus építése, olyan mértékben erősödik az ellenség ellenállása”. Gyakorlati kérdésre válaszolva a szerkesztőség kinyilvánította, hogy a „kulákokat” általában véve ezentúl sem engedik vissza a termelőszövetkezetekbe, míg bizonyos tsz-ek dönthetnek „egyes kulákok” felvételéről.³⁹ A levélíró többi kérdését az MDP KV Irodájához továbbították, ott pedig a válaszadók a személyi kultusz elleni harc fokozását irányozták elő a XX. kongresszus iránymutatása alapján, a pártdemokrácia és a kollektív vezetés jegyében.⁴⁰ A „kulákok” kérdése több esetben is felvetődött a folyóirat levelezésében: Doszpot László Kistarcsáról 1956. szeptember végén azt kérdezte róluk, hogy osztálynak tekinthetők-e. A levélíró véleménye szerint igen, mert még nem sikerült teljesen felszámolni őket, míg más vélemények szerint ez már megtörtént, és a „kulákság” egy „osztályréteg, töredék”. A szerkesztőség nyilvános választ ígért a folyóirat oldalain, ami az októberi forradalom miatt azonban elmaradt.

³⁴ N. N. 1956d: Részt vehet-e párttag egyházi temetésen vagy esküvőn? *Pártélet* (1.) 4. 85–86.

³⁵ MNL OL M-KS 276-100. 2. Gál Mihály levele a *Pártélet* szerkesztőségének, dátum nélkül.

³⁶ N. N. 1956e: Párttagokról, akik még vallásosak. (Válasz az olvasónak.) *Pártélet* (1.) 7. 93–94.

³⁷ MNL OL M-KS 276-100. 1. Dr. Szinetár Ernő levele a *Pártélet* szerkesztőségének, 1956. április 6.

³⁸ MNL OL M-KS 276-100. 1. A *Pártélet* szerkesztőségének levele Dr. Szinetár Ernőnek, 1956. április 26.

³⁹ MNL OL M-KS 276-100. 1. A *Pártélet* szerkesztőségének levele Kaszás Tamásnak, dátum nélkül.

⁴⁰ MNL OL M-KS 276-100. 1. Az MDP KV Irodájának levele Kaszás Tamásnak, 1956. május 30.

A „kulákok” mellett az értelmiség kategóriája sem volt megfelelően tisztázott a párttagok számára. Nagy Sándor szintén 1956 szeptemberében kérte a szerkesztőséget, hogy az magyarázza meg számára az értelmiség fogalmát. A herendi porcelángyár tervosztályvezetője végzettsége és kulturális érdeklődése miatt önmagát értelmiséginek tartotta, és őszintén remélte, hogy a XX. kongresszus után a munkahelyeken megszűnik az értelmiséggel szembeni bizalmatlanság.⁴¹ A kérdések katalizátora az MDP KV 1956. júliusi határozata volt, amely változást vetített előre a párt értelmiségpolitikájában. A válasz a *Pártélet* szeptemberi számában jelent meg, meghatározva az értelmiségi munkakör betöltésére alkalmas szakképzettség kritériumát.⁴² Dr. Vukán Jenő, a XXI. kerületi rendelőintézet dolgozója októberi levelében egyet nem értését fejezte ki, amennyiben ő nem képzettséghez, hanem valódi szakmai tapasztalathoz köti az értelmiségi kifejezés használatát. Válaszában a *Pártélet* szerkesztősége egyetértett a kiegészítéssel.⁴³

A személyi kultusz elleni harc ígérete áthatotta a pártszervezetek működését. A bírálat joga, amely úgy tűnt, hogy Sztálin halála után valódi létjogosultságot kap, viszont mindvégig képlékeny fogalom maradt. A témában érkezett számos levél közül hármat érdemes idézni, amelyek a bírálat határainak elmosódottságát jelzik. Oláh Sándor, a Vörös Csillag Traktorgyár patronálója februári levelében az iránt érdeklődött, hogy lehetséges-e más pártszervezetet bírálatban részesíteni, vagy a bírálatot mindig az adott pártszervezeten belül kell-e érvényesíteni. Válaszában a szerkesztőség a párt szervezeti szabályzatára hivatkozva a bírálat általános lehetőségére és köteletségére utalt.⁴⁴ Bárányos István, az Oktatásügyi Minisztérium tervosztályának munkatársa 1956 kora őszén arra panaszkodott, hogy a sajtóban megjelent bírálat során nem írják ki vezető elvtársak, például egy miniszterhelyettes teljes nevét: az ugyanis konkretizálná az elkövetett hibákat és a felelősöket, illetve dicséret esetén is lehetne ezt alkalmazni.⁴⁵ A szerkesztőség elviekben egyetértett Bárányos felvetésével.⁴⁶ Végül pedig a már korábban idézett Sebestyén Tivadar júliusi levelében nem másra irányította volna a bírálat lehetőségét, mint a Magyarországgal a kapcsolatait éppen normalizáló Jugoszlávia vezetőjére. Azután, hogy a Jugoszláviának fizetendő adósság részleteiről érdeklődött, Sebestyén felvetette, hogy a Jugoszláv Kommunista Szövetsége leszámolt-e már a személyi kultusszal Josip Broz Tito esetében. Tito, így a levélíró, több tisztséget birtokol, mint a néhai Sztálin, és a kommunista blokkban egyfajta „kultuszhangulat” kezd kialakulni vele kapcsolatban.⁴⁷ Válaszában a szerkesztőség a jugoszláv

⁴¹ MNL OL M-KS 276-100. 2. Nagy Sándor levele a *Pártélet* szerkesztőségének, 1956. szeptember 5.

⁴² N. N. 1956f: Kit tekintünk értelmiséginek? *Pártélet* (1.) 9. 100–101.

⁴³ MNL OL M-KS 276-100. 2. Dr. Vukán Jenő levele a *Pártélet* szerkesztőségének, 1956. október 9.

⁴⁴ MNL OL M-KS 276-100. 1. Oláh Sándor levele a *Pártélet* szerkesztőségének, 1956. február 22.

⁴⁵ MNL OL M-KS 276-100. 2. Bárányos István levele a *Pártélet* szerkesztőségének, dátum nélkül.

⁴⁶ MNL OL M-KS 276-100. 2. A *Pártélet* szerkesztőségének levele Bárányos Istvánnak, 1956. szeptember 18.

⁴⁷ MNL OL M-KS 276-100. 2. Sebestyén Tivadar levele a *Pártélet* szerkesztőségének, dátum nélkül.

helyzettel kapcsolatos tájékoztatására hivatkozott, és a kérdést leginkább a jugoszláv párt belügyének nyilvánította.⁴⁸

SÉRTŐDÖTTEK ÉS MEGNYOMORÍTOTTAK

„Fájdalmas és pártunkban is elterjedt betegség a sértődöttség. Azért érdemes foglalkozni vele, mert sok derék elvtársunk alkotóerejét bénítja ma is.”⁴⁹ Ezzel a felütéssel kezdődött a már idézett írás *Sértődött elvtársak* címmel Máté György tollából. A cikk kapcsán számtalan olyan megkeresés érkezett a *Pártélet* szerkesztőségébe, amelyekben a sértődöttség okát, a múltban megtörtént méltánytalan párteljárásokat panaszolták el.

A XIII. kerületi S. J.-né az elsők között ragadott tollat, hogy egyből a szerzőnek címezve megossza történetét, előre leszögezve, hogy ő nem tartozik a sértődött elvtársak közé. Jelenlegi munkahelyén a főkönyvelővel keveredett rossz viszonyba, áldozata lett a munkahelyeken jól ismert „fúrás”-nak. Ez egészsége rovására ment, olyannyira, hogy idegösszeroppanást kapott. Majd felépülése után ugyanoda helyezték vissza, mondván, pár hónapja van nyugdíjig. A levélíró azonban kétségbeesett üzenetében jelezte, hogy nem fogja kibírni azt a pár hónapot sem, mert már senki nem áll vele szóba, és érdemleges munkát sem kap. Többször elutasították a helyi pártbizottságtól, nem számítanak rá már „pártvonalon” sem, így utolsó szalmaszálként kapaszkodott a *Pártélet*től remélt megértésbe. Az ehhez hasonló levelekből nemcsak a párttagok aktuális problémáját ismerjük meg, hanem életútjuk fontos fordulópontjait is, legalábbis azokat, amelyeket megosztottak a szerkesztőséggel: ezek többnyire az 1945 előtti illegális tevékenységre, majd a háború utáni pártszervezésben való részvételre utaló önfeltárulkozások. Így tudjuk meg S. J.-néről, hogy már 1938-ban a VI. kerületi szociáldemokrata irodán dolgozott kultúrfelelősként, 1945 óta tagja a Magyar Kommunista Pártnak, és azóta is a pártért dolgozik. Egyetlen fia 1943-ban illegális kommunista tevékenysége miatt lebukott, előbb Sátoraljaújhelyen töltötte büntetését, majd Dachauba deportálták, ahonnan nem tért vissza.⁵⁰ Válaszlevelében a szerkesztőség helytelenítette az S. J.-nével szemben tanúsított viselkedést, tanácsot azonban csak annyit tudtak neki adni, hogy a pártszervezeténél kérje sérelmeinek tisztázását.⁵¹

Terényi Imre tartalékos századost nem munkahelyi probléma, hanem a korszakban oly jellemző lakáshiány sarkallta levele megírására. A levélíró röviden mesél világháborús előéletéről, átállásáról a szovjet csapatokhoz, és arról, hogy a szovjet fogság alatt „antifasiszta iskolát” végzett, majd Magyarországon

⁴⁸ MNL OL M-KS 276-100. 2. A *Pártélet* szerkesztőségének levele Sebestyén Tivadarnak, 1956. szeptember 30.

⁴⁹ Máté György 1956: *Sértődött elvtársak. Pártélet* (1.) 3. 33.

⁵⁰ MNL OL M-KS 276-100. 1. S. J.-né levele a *Pártélet* szerkesztőségének, 1956. április 5.

⁵¹ MNL OL M-KS 276-100. 1 A *Pártélet* szerkesztőségének levele S. J.-nének, 1956. április 26.

nevelőtiszti akadémiára került. 1953-ban betegség miatt leszerelték, új állást kapott Budapesten, így kecskeméti lakását átadta honvédségi kezelésbe. Ám újat nem kapott cserébe, két gyermekével lakás nélkül maradt, harmadik gyermeke születésébe felesége belehalt, így a *Pártélet* szerkesztőségének megértését és fel-lépését kéri, mivel a jelenleg számára kijelölt szükséglakásban nem élhet együtt gyermekeivel.⁵² A szerkesztőség Terényi ügyében a Honvédelmi Minisztériumhoz fordult, ám onnan, hivatkozva a budapesti lakáshiányra, kedvezőtlen válasz érkezett, amit közöltek a levélíróval is.⁵³

Takács József pártbizottsági titkár volt Hajdúszoboszlón, míg le nem váltották. Leváltásához, ezt ő is beismeri levelében, hozzájárult nem megfelelő viselkedése: verekedésekbe és munkatársaival nagyobb ivászatokba keveredett. A levélíró, aki ekkor tsz-elnökként dolgozott, úgy érzi, a helyi tanács tagjai leváltása után is tovább üldözik; a meglévőnél kisebb lakást kívánnak neki és családjának biztosítani. A leváltottak sértődöttségével jegyzi meg: „sok esetben azok okoznak apróbb bosszúságot és adnak okot sértődésre a leváltott kádereknek, akik helyükön maradtak továbbra is mint vezetők”.⁵⁴ A szerkesztőség ezzel egyetért, ahogy azzal is, hogy Takács leváltása jogos volt.⁵⁵

Seregi Béla épületelemgyári művezető és üzemi agitprop titkár szintén a leváltottak oldaláról közelíti meg a problémát. Júniusi levelében azok mellett szólal fel, akiket egy-egy bírálat után leváltottak, de új pozícióikban átnéznek rajtuk, nem becsülik meg őket, így előbb-utóbb lelki törést szenvednek. Velük, így Seregi, fontos és képzett pártmunkásokat veszít a párt. A megoldás a levélíró szerint az lenne, ha az állami vagy pártszervek szentelnének időt a leváltott elvtársak meghallgatására, ami valamiféle „rehabilitációt” jelentene nekik is.⁵⁶

A pártfolyóirat 1956. évi levelezésének legnagyobb részét, különösen az SZKP XX. kongresszusa anyagának megismerése után, az itt említettekhez hasonló problémák tették ki. Mindegyik levélíró a múltban elkövetett vagy/és a jelenben is érzékelhető méltánytalanságot említette, és a párt intézkedését várta. A levelek egy részének témája a pártszervezetekben zajló élet, a párttagok viselkedése, egyesek megbüntetésének a vágya volt. Ez felvetette a bírálat jogosságának és módjának kérdését. Egy névtelen levél például a Salgótarjáni Erőmű üzemi bizottságának elnökét jelentette fel nős emberhez nem illő, erkölcstelen életmódja miatt. Ráadásul a megnevezett férfi telep gondnokként is dolgozott, de nemcsak, hogy eltúrta az állami tulajdon ellopását, hanem sikerrel tussolta el a rendőrségi feljelentéseket is. Mindezek tetejébe pedig sikerrel választotta be szeretőjét a helyi pártbizottságba.⁵⁷ A *Pártélet* egy héten belül levelet küldött a salgótarjáni

⁵² MNL OL M-KS 276-100. 1. Terényi Imre levele a *Pártélet* szerkesztőségének, dátum nélkül.

⁵³ MNL OL M-KS 276-100. 1. A Honvédelmi Minisztérium levele a *Pártélet* szerkesztőségének, 1956. július 11.; uo. A *Pártélet* szerkesztőségének levele Terényi Imrének, 1956. július 26.

⁵⁴ MNL OL M-KS 276-100. 2. Takács József levele a *Pártélet* szerkesztőségének, 1956. július 26.

⁵⁵ MNL OL M-KS 276-100. 2. A *Pártélet* szerkesztőségének levele Takács Józsefnek, 1956. szeptember 8.

⁵⁶ MNL OL M-KS 276-100. 2. Seregi Béla levele a *Pártélet* szerkesztőségének, 1956. június 19.

⁵⁷ MNL OL M-KS 276-100. 1. Névtelen levél a *Pártélet* szerkesztőségének, 1956. április 13.

városi pártbizottsághoz, hogy vizsgálják ki az ügyet, majd egy hónappal később még egyet, mert nem érkezett válasz. Végül a salgótarjáni pártbizottság taggyűlésen tisztázta a viszonyokat, ahol az üzemi bizottság elnökét felmentették az erkölcstelen kapcsolat vádjá alól, szigorú megrovásban részesítették azonban a főművezetőt, akinek viszont valóban volt, gyakran erőszakos kapcsolata az eredeti levélben megnevezett elvtársnővel.⁵⁸

A *Pártélet* szerkesztősége itt is, mint az esetek többségében nem csak mediátorként járt el, hanem mint felsőbb pártszerv kért magyarázatot a helyi szervezetektől. A legtöbb ilyen eset háttérében az állt, hogy a levélíró más munkakörben kívánt elhelyezkedni, vagy lakásproblémája volt. Mindez nem csak kétkezi munkásokat, hanem nyugdíjasokat és értelmiségieket is érintett. Sokan akadtak ugyanis olyanok, akik ötvenéves koruk felett már nem találtak érdemleges munkát, vagy nem kapták meg a nekik megfelelő beosztást.

A levelekben újra és újra felbukkanó probléma, az ötvenes éveket annyira jellemző lakásínség láthatóan a teljes társadalmat érintette. A téma a már említett példáimban is felmerült, de nem csak a pártvonalon dolgozók, hanem kétkezi munkások, nyugdíjasok és értelmiségiek is szembesültek ezzel a helyzettel. A személyes történetek megmutatják a korabeli magyar társadalom nyomorúságos állapotát, amelyet – az anyagi források hiánya mellett – a párt omnipotenciájából adódó függőség okozott. A sztálini személyi kultusszal való leszámolás és a párt demokratizálásának gyakran hangoztatott intenciói ellenére, az egypártrendszer zsarnoksága és rátelepedése a társadalmi életre fokozta a nyomorgók kiszolgáltatottságát és sértődöttségét. Ezt a tényt kívánta tompítani a *Sértődött elvtársak* körül kibontakozó polémiát lezárni hivatott cikk. Ebben megerősítést nyert, hogy „a »sértődöttség«, az elvtársak tömeges megbántottsága nem véletlen jelenség a mozgalomban, nem egyes elvtársak durvaságából, vagy egyes pártszervek meg gondolatlanságából fakadt, – bár ez is hozzájárult –, hanem a párt politikájának hibás vonásaiból a pártélet légkörének általános elridegedéséből”. Ugyanakkor a szerző arra a konklúzióra jutott, hogy „nem a párt volt a sértő fél, hanem a párt egyes tagjai, szervezetei”; ez pedig azt jelentette, hogy nem a pártban rendült meg a bizalom. Sőt, a párt az, amely képes meghallgatni a sértődöttek és kiszolgáltatottak panaszait, így minden egyes levél és hozzászólás csak növeli a bizalmat a pártban.⁵⁹ Ez a bizalom azonban nem mondható teljeskörűnek, főleg nem kölcsönösnek. Még a márciusi cikkekre reagálva Krizsák István, az Egyesült Izzó dolgozója, kézzel írott és meglehetősen zavaros nyelvezetű levelében kérte számon a párt vezetőinek esetleges sértődöttségét vagy számonkérésük hiányát. Szerinte az 1919-es proletárdiktatúra több vezetője nem kapta meg a szocialista államban a kiérdemelt bánásmódot, szemben Rákosi Mátyással, aki kezdetben leninista volt, később Sztálint követte, pedig tudni lehetett, hogy Sztálin már „1926-ban melléfogott”. Mi lesz azokkal a vezetőkkel – folytatja a levélíró –,

⁵⁸ MNL OL M-KS 276-100. 1. Az MDP Salgótarjáni Városi Bizottsága levele a *Pártélet* szerkesztőségének, 1956. június 1.

⁵⁹ N. N. 1956g: „Sértődött elvtársak”. (Válasz a hozzászólásokra.) *Pártélet* (1.) 9. 95–99.

akiknek parancsát követték a beosztottjaik, de hozzá nem értéssel és rossz döntésekkel kárt okoztak az országnak. Végül azzal a tanáccsal fejezi be a mondanóját, hogy az ellenséges elemektől és a hozzá nem értőktől mindenképpen meg kell szabadítani a párt vezetését.⁶⁰ Nehéz ezekre a kérdésekre válaszolni, főként egy újabb politikai fordulat, Rákosi Mátyás második leváltása után. Válaszában a szerkesztőség azt kérte, hogy Krizsák elvtárs hívja fel őket telefonon, vagy keresse fel a szerkesztőségi irodát, mivel szívesen elbeszélgetnének azokról a kérdésekről személyesen is, amelyek felmerültek a levélben. A Krizsák István levelében megfogalmazott kérdések természetesen nem jelentek meg a *Pártélet* oldalain.⁶¹

„REAKCIÓS”, „NEM NORMÁLIS”

Amint azt a legutóbbi példa is mutatta, akadtak olyan levelek, amelyek már a politikai beszéd megengedett határait súrolták. Ezek a desztalinizációs időszak és a párt belső hatalmi harcainak periódusában a bizonytalanságból fakadtak. Annyi politikai fordulat után a levélírók nehezen tudták eldönteni, hogy melyik az éppen érvényes szabály és rítus, mi a megfelelő beszédformula, ki a valódi bűnös és ki az áldozat, illetve, hogy mi legyen a sorsuk egy új szocializmusban, ahol a párt továbbra is gondoskodni kíván a társadalom tagjairól, és mindezek mellett még ellenőrizni is akarja őket. A pártfolyóirat fontos szerepet töltött be abban, hogy tisztázza ezeket a kérdéseket, tartalmat adjon a sokat hangoztatott „demokratizmusnak” és „szocializmusnak”, és ha kell, megóvja a párt tagjait a tévedésektől és a vizályoktól. Akadt azonban olyan határátlépés, amelyet a szerkesztőség sem kívánt tolerálni, megmutatva a proletárdiktatúra kevésbé gondoskodó, inkább az arroganciára és erőszakra alapozott természetét.

A szerkesztőség 1956 márciusában egy több mint harminc oldalas dolgozatot kapott a nagytétényi Óhegyen élő Magyar Károlytól, aki ekkoriban a törökbalinti állami gazdaság fizikai munkása volt. Az eredeti dolgozat nem maradt fenn a *Pártélet* levelezésében, annak tartalmára a szerzőnek küldött válaszlevélből következtethetünk. Hosszú filozófiai eszmefuttatását Magyar Balogh Elemérnek egy, a *Propagandista* oldalain 1955 nyarán megjelent, a vallás szerepét és természetét firtató írására szánta válaszul. Balogh Elemér az ötvenes évek első felében a materialista alapon álló valláskritika és a politikai antiklerikalizmus egyik, az állampárt által ünnepeelt harcosa volt. Több műve jelent meg a materializmus igazságáról a vallási idealizmussal szemben, és társszerzővel külön kötetet írt a magyar antiklerikális hagyományról. Balogh a Pártfőiskola tanszékvezetőjeként kapta meg a dolgozatot a *Pártélet* szerkesztőségétől, hogy próbáljon néhány kitételére reagálni. Válaszát a szerkesztőség beépítette a saját szövegébe, a válaszlevelet Kálmán Endre írta alá. A Magyar Károlynak írt március végi válaszlevél

⁶⁰ MNL OL M-KS 276-100. 2. Krizsák István levele a *Pártélet* szerkesztőségének, 1956. július 16.

⁶¹ MNL OL M-KS 276-100. 2. A *Pártélet* szerkesztőségének levele Krizsák Istvánhoz, 1956. augusztus 28.

egy személyeskedésbe és minősítésekbe torkolló vádirat. A szerkesztőség már az elején jelezte, hogy az eszmefuttatás nem ingatta meg a marxizmus–leninizmus és a dialektikus materializmus igazságába vetett hitüket. A Magyar által kifejtett eszméket „zavaros”, „ködös szintetikus szellemiségnek”, „zűrzavarnak” nevezték, és felróták neki, hogy semmiféle valós ismerete sincs a materializmusról, amelyet kritizálni mer. Ezek azonban nem a legerősebb vádak a levélíróval szemben. A szerkesztőség szerint Magyar „nagyon is kimutatja a foga fehérjét dolgozatának egyes részeiben”, amikor a „népi demokratikus rendszerrel és az ország vezetőivel szembeni mocskolódásaira” kerül sor, és főként, amikor az „osztálytagozódást idealizálja”. Majd csattanós érveléssel zárták levelüket, amikor arra terelődött a szó, hogy nem kívánják pontról pontra cáfolni a hosszú dolgozat állításait:

„Végül pedig azért sem fáradozunk azzal, hogy állításait megcáfoljuk, mert Ön soha sehol semmit sem bizonyít, még csak meg sem kísérel bizonyítani. Mi pedig (bár Önnek ez nem tetszik) materialisták vagyunk, és nem hiszünk semmiféle kinyilatkoztatásnak, akkor sem ha az a Sion-hegyről jön, akkor sem, ha nagytétényi Ó-hegyről.”⁶²

A levél keltezésének napján született egy másik levél is, amelyet a főszerkesztő a XXII. Kerületi Pártbizottságnak címzett. Kálmán Endre ebben azt kéri a helyi pártszervezet tagjaitól, hogy nézzenek utána Magyar Károlynak, akinek a dolgozata „nemcsak vallásos-szektás nézeteket fejez ki, hanem tele van a marxizmus és a népi demokrácia elleni dühös kirohanásokkal”. Magyar személyéről pedig a következőt veti fel: „Nekünk erős a gyanúnk, hogy az illető nem normális, de az is lehet, hogy a maga körében reakciós propagandát fejt ki, esetleg valami szektát is szervez”.⁶³

Pedig Magyar nem szervezett szektát, reakciós propagandát is csak annyiban fejtett ki, hogy nem hagyta elsikkadni a maga igazát. Erről tanúskodik a válaszlevele, amelyet egy héttel a szerkesztőségi kioktatás után küldött a *Pártélet*nek. „A valóban szociális igazságnak azzal a szeretetével, amelyre a Krisztusi szellemiség kötelez, válaszolok az Ön levelének azokra a gyűlölködéseire, amelyre viszont a materializmus negatív szellemisége kötelez” – kezdi négyoldalas, kézzel írott levelét. Igyekszik minden vádpontra kitérni, sok helyütt valóban zavaros nyelvezetű levelében, így azt is elutasítja, hogy a magyar nemzet „számottevő részében szellemtelen ateista és hogy a magyar eszmeiséget a materializmus szellemtelen eszmeisége képviseli”. Levele végén pedig Magyar sem marad el a csattanós válasszal:

„Végül pedig igaz, hogy nekem nem tetszik nemcsak az, hogy Önök materialisták, hanem, hogy gazdasági materialistákként öncélú kapitalisták, politikai

⁶² MNL OL M-KS 276-100. 1. A *Pártélet* szerkesztőségének levele Magyar Károlynak, 1956. március 30.

⁶³ MNL OL M-KS 276-100. 1. A *Pártélet* szerkesztőségének levele az MDP XXII. Kerületi Pártbizottságának, 1956. március 30.

materialistákként fasiszták és kulturmaterialistaként [sic!] ateisták vannak a világon, mert ha mindezek nem volnának: a Krisztusi kulturbékének [sic!] szociális világa uralkodna.”

Majd a szerző így köszön el a materializmus védelmezőitől: „A materializmusok által rabszolgaságban tartott emberi szellem iránti testvéri együttérzéssel és tisztelettel...”⁶⁴

A válaszlevél talán nem a legkövetkezetesebb, és nyelvezetében, érvelési módszereiben sem igazán kimunkált, de az megállapítható belőle, hogy Magyar Károly nem volt örült. Esetében a korban divatos jezsuita teológus és filozófus, Pierre Teilhard de Chardin eszméi jelentek meg, aki a tudományosságot a kereszténységgel szerette volna kibékíteni a vallásos idealizmus segítségével, ahogy a materializmust a kereszténységgel megzabolázó Magyar próbálta tenni ezt a leveleiben. Ugyanakkor a levélíró viselkedésében az állampolgári ellenállás, a hatalommal szembeni „önfejűség” (*Eigen-Sinn*) is tetten érhető, amellyel kihívta maga ellen az uralkodó állampárt arrogáns propagandistáinak haragját. Ez a levelezés mindenesetre jól megmutatja, hogy a párttal való beszédnek, vagyis a *Pártélettel* való levelezésnek szigorú szabályai voltak. Különösen a nyelvi jellegű határok betartására kellett ügyelni, hiszen Magyar Károly „bűne” elsősorban az volt, hogy nem beszélte azt a kommunista nyelvet, amelyet a többi levélíró identitása, integritása és igazsága megerősítése céljából használt. Magyar Károlynak erre nem volt szüksége. A nagytétényi pártbizottság május 22-i levelében tájékoztatta a *Pártéletet* arról, hogy már 1955 folyamán megkeresték az 55 éves, nőtlen Magyart, aki 1945 előtt minisztériumi hivatalnok volt, majd abban az évben kérte a nyugdíjazását. A pártbizottsági jelentésben az szerepel, hogy Magyar, saját elmondása szerint „fiatalkorában nem volt vallásos, csak azóta, amióta tanulmányozza Marx–Engels–Lenin műveit, melyek szerinte »Krisztus tanaiból vannak kivéve«”.⁶⁵

KONKLÚZIÓ: INTEGRÁCIÓ, IDENTITÁS, IGAZSÁG

A párt szervezési és propaganda folyóiratának sokan sokféle, a pártot és a magánéletet egyaránt érintő problémával foglalkozó levelet küldtek. A bennük leírt történetek azért lehetnek fontosak, mert sokat elárulnak a kommunista párt állapotáról, ahogyan az a mindennapi életben megmutatkozott a desztalinizáció intenzívvé váló szakaszában. Magyarországon az 1953 nyara és 1956 ősze közötti időszakban a párt helyzete kérdéssé vált, politikai irányvonala számos fordulatot vett. A levelezést, amely kivételes teljességben maradt fenn az 1956-os évből,

⁶⁴ MNL OL M-KS 276-100. 1. Magyar Károly levele a *Pártélet* szerkesztőségének, 1956. április 7.

⁶⁵ MNL OL M-KS 276-100. 1. Az MDP XXII. Kerületi Pártbizottságának levele a *Pártélet* szerkesztőségének, 1956. május 22.

és amelynek egy részét ismertettem, három szempontból vizsgáltam: a levelek szerzőinek és a szerkesztői propagandacélok intencióinak kontextusában.

Ezek az intenciók mindkét részről a párt felé mutattak. Egyrészt a párttagok és a hivatalos ideológia integrációját kívánták szolgálni. A levélírói részről ezt az integrációs szándékot a megfelelő viselkedésre, a párt normáinak védelmére és ideológiai értékeinek megerősítésére tett kísérletek jelentették. A folyóirat szerkesztői részéről ez az „integrációs munka” a felmerülő kérdések kezelése (eljárás más pártszervek és intézmények felé, viszontválasz) és a levélírói felvetéseknek a folyóiratban való (szerkesztett, pártnormáknak megfelelő és a kommunista beszédmód szabályait betartó) elhelyezése és megválaszolása volt.

Másrészt az olvasókkal folytatott levelezés a kommunista identitásnak kívánt tartalmat és formát adni. Milyen az a kommunista párttag, aki mintául szolgálhat a szocialista társadalomban? Ezt a kérdést a korábbi sztálini idők normáiból és kommunista emberképéből kiindulva már nem lehetett problémamentesen megválaszolni. A politikai fordulatokat követően, és főként a XX. kongresszuson elhangzottak értelmében szükség volt a kommunista identitás újra alkotására, s ennek az eszköztárában fontos szerepet játszottak a személyes életet bemutató propagandairások is. A „személyi kultusz elleni harc” betetőzése a *Pártélet* tizedik számában megjelenő gyászkeretes megemlékezés volt Rajk Lászlóról és társairól, az októberi újratemetés alkalmából.⁶⁶ A késő tavasztól kezdődő időszakban az új politikai irányok és kezdeményezések is feltűntek a folyóirat oldalain. Júniusban Nagy Imre híve, a DISZ Főiskola tanára és a Petőfi Kör titkára, Tánzos Gábor írt a Petőfi Körről, mint új kezdeményezésről, a fiatal értelmiség vitafórumáról, amely követendő jó példája a demokratizmus működésének.⁶⁷ Ennek ellenére a hónap végén az MDP Központi Vezetősége határozatban ítélte el a Petőfi Körben „lezajlott pártellenes megnyilvánulásokat”. A KV határozata utalt a poznaí „provokáció”-ra, mintegy a lengyel példán keresztül figyelmeztetve a párttagságot, hogy hova vezethet a túlzott bírálat, a pártellenes fellépés.⁶⁸ A párt desztalinizációs törekvéseinek tematizálása lassan és megtorpanásokkal tarkítva zajlott a *Pártélet* oldalain.

Harmadrészt, a levelezés és a személyes problémák, élettörténetek felhasználása a pártpropagandában egyben kísérletet is tett az igazságigény kielégítésére. Ez a propagandaforma közvetetten jelezte, hogy a kommunista párt igazságos, ám ezt a sztálinizmus hosszú ideig elfedte, és ez olyan gyakorlatokhoz vezetett a párt mindennapi életében, amelyek lehetővé tették a párttagokkal szembeni méltánytalanságok, sőt bűnök elkövetését. Ugyanakkor a szerkesztőségi levelezés nem hagyott kétséget afelől, hogy az igazság egyedüli forrása továbbra is a párt, és ezt a folyóirat oldalain is egyértelműen jelezte. A szerkesztőségi szándék szerint a párt maradt az az igazodási pont, amelyik kijelölte az igazságról való beszéd szabályait és a határait is. Utolsó példám pedig azt mutatta be, hogy azon túl már

⁶⁶ N. N. 1956h: Mártírjaink emléke. *Pártélet* (1.) 10. 3.

⁶⁷ Tánzos Gábor 1956: Egy új kezdeményezés: a DISZ Petőfi Köre. *Pártélet* (1.) 6. 73–75.

⁶⁸ Izsák (főszerk.) 1998a.

értelmezhetetlen a társadalomról és a pártról, a közösségi értékekről és eszmékről való beszéd.

A desztalinizáció és a személyi kultusz elleni harc tehát megkívánta, hogy a pártfolyóirat élő kapcsolatot tartson fenn a párt tagjaival. Ennek értelmében az eladott példányszám még meg is haladta az egy évvel korábbi várakozásokat. Az őszi kimutatás szerint Budapesten a csoportos és egyéni előfizetések, illetve az árusítások száma 37 812, míg vidéken 56 537 volt; országosan ez 94 349 példányt jelentett, és várható volt a további növekedés is.⁶⁹ Az októberi forradalom, az MDP széthullása és a párt kádári újjászervezésének munkálatai azonban még hónapokig akadályozták a tervek megvalósulását.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

M-KS 276-53. Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőség Politikai Bizottsága iratai, 1948–1956.

M-KS 276-54. Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőség Titkársága iratai, 1948–1956.

M-KS 276-100. A *Pártélet* szerkesztőségének iratai, 1955–1956.

Izsák Lajos (főszerk.) 1998a: A Központi Vezetőség határozata politikai kérdésekről, a Petőfi Kör vitáiról (1956. június 30.) In: Izsák Lajos (főszerk.): *A Magyar Dolgozók Pártja határozatai, 1948-1956*. Napvilág, Budapest, 434–436.

Izsák Lajos (főszerk.) 1998b: A Központi Vezetőség Határozata: Pártegyeséggel a szocialista demokráciáért (1956. július 18–21.). In: Izsák Lajos (főszerk.): *A Magyar Dolgozók Pártja határozatai, 1948-1956*. Napvilág, Budapest, 439–460.

Pártélet, 1956.

Szabad Ifjúság, 1956.

Szabad Nép, 1956.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Cohn, Edward 2018: The Paradox of Party Discipline in the Khrushchev-Era Communist Party. In: Bergien, Rüdiger – Giesecke, Jens (eds): *Communist Parties Revisited. Sociocultural Approaches to Party Rule in the Soviet Bloc, 1956–1991*. Berghahn, New York – Oxford, 23–24. <https://doi.org/10.2307/j.ctvw04kb9.7>.

⁶⁹ MNL OL M-KS 276-100. 2. Kimutatás a *Pártélet* példányszámairól, 1956. augusztus 27.

- Dobson, Miriam 2009a: *Khrushchev's Cold Summer. Gulag Returnees, Crime, and the Fate of Reform after Stalin*. Cornell University Press, Ithaca – London.
- Dobson, Miriam 2009b: Letters. In: Dobson, Miriam – Ziemann, Benjamin (eds): *Reading Primary Sources. The Interpretation of Texts from Nineteenth- and Twentieth-century History*. Routledge, London – New York, 57–73. <https://doi.org/10.4324/9780203892213>.
- Farkas Gyöngyi 2016: A nyílt levéltől a névtelen levélégig. Egy „vérbeli demokrata” és a kollektivizálás. *Korall* (17.) 64. 46–68.
- Field, Deborah 2007: *Private Life and Communist Morality in Khrushchev's Russia*. Peter Lang, New York.
- Fitzpatrick, Sheila 1996a: Supplicants and Citizens. Public Letter-Writing in Soviet Russia in the 1930s. *Slavic Review* (55.) 1. 78–105. <https://doi.org/10.2307/2500979>.
- Fitzpatrick, Sheila 1996b: Signals from Below. Soviet Letters of Denunciation of the 1930s. *The Journal of Modern History* (68.) 4. 831–866. <https://doi.org/10.1086/245396>.
- Fitzpatrick, Sheila 2000: *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times. Soviet Russia in the 1930s*. Oxford University Press, Oxford. <https://doi.org/10.1093/oso/9780195050004.001.0001>.
- Fitzpatrick, Sheila 2015: *On Stalin's Team. The Years of Living Dangerously in Soviet Politics*. Princeton University Press, Princeton. <https://doi.org/10.1515/9781400874217>.
- Gorlizki, Yoram 1995: Party Revivalism and the Death of Stalin. *Slavic Review* (54.) 1. 1–22. <https://doi.org/10.2307/2501117>.
- Grexa Izabella 2023: „Ha én annyit keresnék, mint ön, Gáspár elvtárs, akkor nem ragaszkodnék a második műszak keresetéhez...” Női panaszlevelek a Kádár-korszakból. *Multunk* (68.) 1. 74–104. <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.1.3>.
- Hellbeck, John 2006: *Revolution on my Mind. Writing a Diary under Stalin*. Harvard University Press, Cambridge, MA – London. <https://doi.org/10.4159/9780674038530>.
- Hooper, Cynthia 2008: What Can and Cannot Be Said. Between the Stalinist Past and New Soviet Future. *The Slavonic and East European Review* (86.) 2. 306–327. <https://doi.org/10.1353/see.2008.0010>.
- Hornsby, Robert 2013: *Protest, Reform and Repression in Khrushchev's Soviet Union*. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139380867>.
- Horváth Sándor 2004: *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros*. MTA TTI, Budapest.
- Horváth Sándor 2012: *Két emelet boldogság. Mindennapi szociálpolitika Budapesten a Kádár-korban*. Napvilág, Budapest.
- Jones, Polly 2006: From the Secret Speech to the Burial of Stalin. Real and Ideal Responses to De-Stalinization. In: Jones, Polly (ed.): *The Dilemmas of De-Stalinization. Negotiating Cultural and Social Change in the Khrushchev Era*. Routledge, London – New York, 41–63. <https://doi.org/10.4324/9780203536957>.
- Kolář, Pavel 2012: The Party as a New Utopia. Reshaping Communist Identity after Stalinism. *Social History* (37.) 4. 402–424. <https://doi.org/10.1080/03071022.2012.732734>.
- Kolář, Pavel 2016: *Der Poststalinismus. Ideologie und Utopie einer Epoche*. Böhlau, Köln. <https://doi.org/10.7788/9783412506490>.

- Koltai Gábor 2019: *Akik a „Párt” ellen vétkeztek. Pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában, 1948–1956.* Korall, Budapest.
- Kotkin, Stephen 1995: *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization.* University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London. <https://doi.org/10.1080/03612759.1995.9949203>.
- Majtényi György 2016: A szegénység gyarmatosítása: szegények mindennapjai és a hatalom diskurzusai a Kádár-korszakban. *Korall* (17.) 64. 157–180.
- Rainer M. János 1999: *Nagy Imre. Politikai életrajz II. 1953–1958.* 1956-os Intézet, Budapest.
- Schattenberg, Susanne 2006: ‘Democracy’ or ‘Despotism’? How the Secret Speech was Translated into Everyday Life. In: Jones, Polly (ed.): *The Dilemmas of De-Stalinization. Negotiating Cultural and Social Change in the Khrushchev Era.* Routledge, London – New York, 64–79.
- Shlapentokh, Vladimir 1989: *Public and Private Life in the Soviet Union. Changing Values in Post-Stalinist Russia.* Oxford University Press, Oxford.
- Taubman, William 2005: *Khrushchev. The Man and his Era.* Simon & Schuster, London.